

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՆՏՐՈՂ ՊԱՏԳԱՄԱ- ԽՈՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱԼԱՆ ԺՈՂՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Արարատ»-ի նոյեմբերի համարում տալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան նկարագիրը, խոստացանք տալ և խորհրդակցական ժողովների նկարագիրը, Բայց նախքան այդ մասին խօսելը կկամենայինք քիչ հեռուից սկսել, խօսել այն հարցերի մասին, որոնք նիւթ պիտի ծառայէին խորհրդակցական ժողովների համար և թէ մինչև այդ եկեղեցական—ազգային համադրմամբը ի՞նչ է արուած եղել մեզանում, ի՞նչ հարցեր հրապարակի վրա են դրուել և ի՞նչ տրամադրութիւն ստեղծել հոգևորականութեան և ժողովրդի մէջ:

Մենք հայերս միշտ առանձին պարծանքով շեշտել ենք, որ հայաստանեայց առաքելական եկեղեցին պահպանել է իր ժողովրդական բնաւորութիւնը, որ եկեղեցի ասելով միշտ հասկացուել է հաւատացեալ ժողովուրդը, որը տէր և տնօրէն է եղել իր ազգային—եկեղեցական բոլոր խնդիրներում:

Թէ որ աստիճան իրաւացի է այս տեսակէտը, բաւական է աչքի անցկացնել եկեղեցական կանոնադրքերը և այն որոշումները, որ արել են մեր եկեղեցու համար եկեղեցական—ազգային ժողովները զանազան ժամանակներում:

Եկեղեցական կանոններով հաւատացեալ ժողովուրդը կազմել մի միութիւն, համայնք, որն իր ընտրեալ կարգադրիչների—քորեպիսկոպոսների ձեռքով մատակարարել է այդ համայնքի բոլոր պէտքերը. նա ժողովել է եկեղեցու անդամներից եկամտի տասանորդը, նա բաժանել է եկեղեցու արդիւնքը հոգևոր սպասաւորների մէջ ըստ սահմանեալ չափու, նա է հոգացել որբերի, այրիների, թշուառների կարիքները, մի խօսքով ստանձնել է եկեղեցու տնտեսական տեսչութիւնը և տնօրինել է ըստ խղճի մտաց, պատասխանատու լինելով հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան և ժողովրդի առաջ:

Ժողովուրդի տուրքը մտնելով եկեղեցու զանձարկղը, ծառայել է իր նպատակին. այդ եկամտից ոչ միայն օգտուել են եկեղեցու սպասաւորները առաջնորդներից սկսած մինչև ժամկոչը, այլև ժողովուրդը: Այդ եկամուտներով են պահպանուել այն վանքերը, որոնք ծառայելիս են եղել իբրև կրթարաններ, պահպանուել են նոյնպէս այն մենաստանները, որոնք ծառայել են իբրև բուժարաններ, իբրև ապաստարաններ ճամբորդների համար, իբրև ճղնարաններ ապաշխարող մեղսապարտների համար, այդ տուրքերով են պահուել ու խնամուել բոլորտներն ու ակադեմիաները, անտերունջ մնացած որբերն ու այրիները: Եւ ի՞նչ աւելի ազատ ժամանակի դիւրութիւն կարող էր ունենալ այս հոգան իր վրա վերցնելու, եթէ ոչ հէնց եկեղեցու և վանքերի սպասաւորները, հոգեւորականները, և իրօք եկեղեցական կանոնների մէջ խիստ յաճախ այդ պարտաւորութիւնները դրւում են նրանց վրա:

Եւ մեզ թւում է, թէ այդ հեռաւոր անցեալում ժողովուրդը տասանորդ տալով եկեղեցուն և վանքերին ու այդ եկամուտների տնօրէնութիւնը յանձնելով հոգեւորականութեան ոչ միայն օտարօտի բան չի կատարել, այլ դա համարել է ամենաարդար միջոցը, վերցրել է իր վրա առօրեայ ընտանեկան ծանր հոգսը, թողնելով հասարակական բնոյթ ունեցող խնդիրների հոգացողութիւնը հոգեւորականութեան, որին նա հաւատացել է իր հոգին, իր բարսպական—կրօնական ամենասուրբ և նուիրական զգացմունքները: Ուրեմն տեղի է ունեցել աշխատանքի բաժանումն: Բայց որովհետեւ աշխատանքի համեմատաբար թեթեւ բաժինն է ընկել հոգեւորականութեան, ուստի և ժողովուրդը այդ պատուաւոր և սուրբ կոչման համար էլ միշտ ընտրել է իր միջից ամենաարժանաւորներին:

Մենք պատմութիւնից շատ քիչ բան գիտենք հոգեւորականութեան գործունէութեան մասին առ հասարակ, բայց ոչինչ չգիտենք մանր համայնքների, ծխերի և նրանց հոգեւոր վարիչների գործունէութեան մասին. բայց և այնպէս պատմութեան էջերում ցան ու ցրիւ ընկած կցկտուր

տեղեկութիւնները, կանոնադրքերում յիշատակուած սահմանափակումներն ու արգելքները, նշումներն ու խրախուսանքները բերում են մեզ այն եզրակացութեան, որ հնումն էլ ամեն ինչ խաղաղ ու անվրդալ չին անցկացել, որ այն ժամանակներումն էլ եղել են ընչաքաղց հոգեւորականներ, որոնք հասարակական եկամուտները փոխանակ նպատակին ծառայեցնելու, իրանց հաճոյից համար են գործադրել, որ ժողովուրդը միշտ հաճոյքով չի բաժանուել իր տասանորդից, նոյն իսկ եղել են դէպքեր, երբ ժողովուրդը յարձակուել է վանքերի վրա կողոպտելու, քանդելու նպատակով: Բայց այս բոլորը յիշատակում են շատ հազիւ անգամ, մինչդեռ ընդհանուր առմամբ մենք տեսնում ենք երկիւղած վերաբերմունք դէպի կրօնի սպասաւորները և դէպի կրօնական հաստատութիւնները, վանքերն ու եկեղեցիները:

Չունենալով մեր ձեռքին պատմական փաստեր, պիտի ենթադրենք, որ ժամանակի ընթացքում մի կողմից ժողովուրդը իր տասանորդը տալուց յետոյ այլևս չի հետաքրքրուել թէ ինչպէս է գործադրւում, միւս կողմից հոգեւորականութիւնը ազատ զգալով իր գործունէութեան մէջ, տնօրինել է ամեն բան այնպէս, ինչպէս որ ինքն է կամեցել. մի այլ հանգամանք ևս եկել է նպաստելու այդ դրութեան. այն է, որ ժողովուրդը տգէտ լինելով, իսկ հոգեւորականութիւնն համեմատաբար աւելի կրթուած, մի կողմից ստեղծուել է կոյր հնազանդութիւն, միւս կողմից անպատասխանատու իշխելու ցանկութիւն:

Բայց պատմական ճշմարտութիւնից չշեղուելու համար պէտք է իսկոյն աւելացնենք, որ ոչ հոգեւորականութեան ինքնազուլի իշխելու, կառավարելու տենչը և ոչ ժողովրդի անպայման մեկուսացումն հասարակական գործերից չի հասել այն չափերին, ինչ որ տեսնում ենք կաթոլիկ աշխարհում. թէ մէկ և թէ միւս կողմից տեղի ունենալով զանցառութիւններ, միշտ էլ մնացել են իբրեւ զանցառութիւն և ոչ որպէս օրէնք, կարգ: Որ կողմից էլ նայելու լինենք մեր եկեղեցական—ազգային գործերին,

կտեսնենք միշտ հոգևորական և աշխարհական կողք կողքի գործելիս, մէկը միւսին լրացնելիս: Եւ այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, քանի որ մեր եկեղեցու բոլոր սպասաւորները ժամակոչից սկսած մինչև ամենայն հայոց կաթողիկոսները ընտրուել են ժողովրդից, քանի որ եկեղեցու սպասաւորները դուրս են եկել ժողովրդի միջից, համակուած են եղել նոյն ձգտումներով ու ցանկութիւններով, ինչ որ ժողովուրդը, նոյն բնածին հակումներով, ինչ որ ունեցել է հայ ժողովուրդը: Մեր պատմութեան իւրաքանչիւր էջը, ամենահին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը, դալիս է հաստատելու մեր ասածը: Դեռ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ, քրիստոնէութեան պաշտօնական կրօն դառնալուն հայաստանում՝ զուգընթաց է գնում Լուսաւորութեան գործը բուն ժողովրդի մէջ Լուսաւորչից նշանակուած յատուկ քարոզիչների ու վարդապետների ձեռքով: Իսկ Մեծն Ներսէսի, Սահակ և Մեսրոպի ժամանակ ամբողջ Հայաստանը հեղեղում է ուսում, կրթութիւն տարածող վանականների խմբերով, որոնք միայն մի նպատակ էին զրել իրանց—Լուսաւորել ժողովրդին, գիտակցական քրիստոնեայ և պարտաճանաչ քաղաքացիներ պատրաստել:

Ձի պատահել Հայաստանում ոչ մի արհաւիրք, որին ենթակայ եղած չլինի հոգևորականութիւնը իր հօտի հետ միասին. կրկնում ենք, այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ հոգևորականութիւնը առանձին կաստա, առանձին դասակարգ չի կազմել մեր մէջ, չի ունեցել իր յատուկ պահանջները և օտար չի եղել հայ ժողովրդից, այլ նա հայ ժողովրդի զաւակը լինելով, նրա սիրտը միշտ բաբախել է այդ ժողովրդի համար, նրա ցաւերին միշտ ցաւակից, տառապանքներին մասնակից է եղել և ինք զինքը նետել է առաջ վտանդի ժամանակ, նահատակուել է ի սէր իւր ժողովրդի, իսկ ժողովուրդն էլ իր հերթին միշտ երախտապարտ է եղել դէպի իր ընտրեալ հոգևորականը, ճանաչել է նրան իբրև իւրը և նոցա ապահովութեան համար իր ստացուածքից տասանորդ է հանել:

Բայց, ինչպէս ասացինք, եղել են շեղումներ երկուս-

տէք, եղել են երբեմն անտարբերութիւն ժողովրդի կողմից, իշխելու ցանկութիւն հոգեւորականութեան կողմից:

Եւ այդ բանը աւելի նկատելի է մեր ժամանակներում՝ վերջին 19-րդ դարու երկրորդ կիսից յետոյ, երբ քաղաքական պայմանները մեր կեանքում դասաւորում են ոչ մեր ցանկութեան համեմատ, այլ թելադրում են իրանց պայմանները:

Ըստ պօլսթենիէի հայ ժողովրդի գլուխ և պետութեան առաջ պատասխանատու համարում է ամենայն հայոց կաթողիկոսը, իսկ սա իր թեմերը կառավարում է նշանակուած ու պետութիւնից հաստատուած առաջնորդներով ու փոխանորդներով, որով խախտում է դարաւոր սրբազործուած ընտրական սովորութիւնը, իսկ այն խախտումին յաջորդում են այլ սովորութիւնների խախտումներ. այսպէս օրինակ, չնայելով եկեղեցական—ծխական, թեմական դպրոցները պիտի կառավարուէին ժողովրդից ընտրուած հոգաբարձական մարմինների ձեռքով, բայց հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութիւնը մի կողմից ի նկատի ունենալով հոգաբարձութիւնների անպատրաստականութիւնն ուսումնական խնդրում, միւս կողմից իբրեւ պատասխանատու պետութեան առաջ, կարգադրում է դպրոցների բաղդը, հրահանգներ ու օրէնքներ է մշակում ներքին կառավարչութեան համար և պարտաւորացնում ժողովրդից ընտրուած մարմիններին համակերպել իր կարգադրութիւններին:

Այսպիսի նշանակովի կառավարիչները հոգեւոր դպրոցներում և հոգեւոր վարչական գործերում վարել են իրանց պաշտօնները ըստ խղճի մտաց, ըստ իրանց հասկացողութեան պատասխանատու լինելով իրանց անմիջական իշխանութեան—Բարձրագոյն Հոգեւոր Պետի առաջ: Չունենալով գործունէութեան համար որոշ պարզ հրահանգներ ու կանոններ, նոքա ղեկավարուել են այն սովորութիւններով ու աւանդական կարգերով, ինչ որ ժառանգութիւն է մնացած եղել իրանց նախորդներից, իսկ եթէ եղել են շնորհալի, գործին նուիրուած պաշտօնեաներ, իրանք իրանց հա-

մար գործունէութեան կանոններ են գծել և գրանցով առաջնորդուել և այս ձևի կառավարչութիւնը նկատելի է եղել մեր հողեւոր կեանքում, եկեղեցական — ազգային բոլոր ասպարէզներում:

Թեմի, փոխանորդութեան, գործակալական շրջանի հողեւոր հաստատութիւնները, թեմական դպրանոցները, ծխական — եկեղեցական դպրոցներ, եկեղեցիներին կից քահանաների ապահովութեան գանձարկիները, ազգատանոցները ևլն մեծ մասամբ կախուած են եղել առաջնորդի, փոխանորդի, գործակալի, թեմական տեսուչների, թեմական դպրոցների տեսուչների շնորհքից, եթէ ընդունակ ժիր, անձնուէր մարդիկ են եղել դործի, պաշտօնի գլուխ կանգնածները, գործը համեմատաբար ծաղկեալ վիճակի մէջ է եղել, առաջադիմել է, իսկ եթէ թոյլ անգոյն անձնաւորութիւններ են եղել, գործն էլ թուլացել, նսեմացել է:

Մէկ խօսքով իւրաքանչիւր անձն իր ստանձնած պաշտօնի վրա դրել է իր անհատական դրօշմը, ներմուծել է իր անձնական հայեացքներն ու ձգտումները և այս իսկ պատճառով հողեւոր վարչական բոլոր խնդիրներում հետզհետէ առաջացել է վարչական խճոդումն մինչ այն աստիճան, որ երբեմն կենդրոնն ու գրտի պաշտօնեան իրար չեն կարողացել հասկանալ, նոյն իսկ երբեմն խուլ կամ բացարձակ վիճաբանութիւններ են տեղի ունեցել բարձր և ստորին պաշտօնեաների մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը ճգնել է ապացուցանել իր արդար լինելը և հակառակորդի սխալը:

Եթէ ընդունենք իբրեւ ճշմարտութիւն այն, որ ընդհանրապէս անհատի ազդեցութիւնը ահագին է իր շրջանի գործերի վրայ նոյն իսկ այն գէպքում, երբ գործունէութեան որոշ շրջանակ, որոշ կարգ ու օրէնք կայ, որով իւրաքանչիւրը պիտի անշեղ ընթանայ, ապա մեզ չի զարմացնիլ մեր հողեւոր վարչական գործերում գործի գլուխ կանգնած անձի ազդեցութեան ահաբիւն լինելը, քանի որ մեզանում երբեք չեն եղել մանրամասն որոշ կանոններ իւրաքանչիւր պաշտօնէի համար, իսկ Պօլօժենիէն տուել է միայն ընդհանուր սկզբունքներ, մանրամասնութիւնները

Թողնելով հոգևոր իշխանութեանը մշակել ու լրացնել, իսկ սա կամ ոչինչ չի արել կամ արել է զանազան ժամանակներում զանազան իրար հակասող կարգադրութիւններ, ու դործն աւելի խճճել, խառնել:

Վարչական անորոշութեան, որոշ կարգ ու օրէնքի բացակայութեան շնորհիւ հոգևոր հաստատութիւնները տուժել են մեծ չափով: Դպրոցները կաղ ի կաղ են առաջ դնացել եկեղեցական, վանական կալուածները մատնուել են անփութութեան և շահատակութեան, էջմիածնի տուրքերը հետզհետէ նուազելով հասել են minimum-ի, և այս տեղի է ունեցել ոչ թէ մի երկու տարում, այլ տասնեակ տարիների ընթացքում:

Որքան ցաւալի է այն հանդամանքը, որ եկեղեցական — ազգային գործերը, շնորհիւ անկանոն և քմածին կառավարութեան, որ տասնեակ տարիներ իշխել է մեզանում, ծանր փորձութիւնների են ենթարկուել, նոյնքան ուրախալի է միւս կողմից այն, որ թէ հոգևորականութեան և թէ ժողովրդեան սրտացաւ ու նախանձախնդիր մասը բողոքներով, զանգատներով խորհուրդներով ձգտել են լուսաբանել իրերի դրութիւնը, ցոյց տալ այդպիսի անսխտեմ կառավարութեան վտանգաւորութիւնը, թէև պիտի և այն խոստովանել, որ այդպիսի տիրող կարգերի դէմ արտունջները եղել են լոկ արտունջներ, պարսաւանք և շատ քիչ մշակուած, կանոնաւորուած վարչական ձև:

Այդպիսի դժգոհութեան արտայայտութեան մէջ էլ հոգևորականներն ու աշխարհականները չեն բաժանուել իրարից: այլ եղած կարգերի պաշտպանների շարքում կանգնած են եղել հոգևորական և աշխարհական պահպանողական տարրերը, եղած կարգերի դէմ բողոքողների մէջ եղել են և՛ հոգևորականներ և՛ աշխարհականներ:

Բողոքող հոգևորականների դրութիւնն աւելի փափուկ է եղել քան աշխարհականներինը — միշտ ենթակայ են եղել հալածանքի, դատապարտուել են անգործութեան, զրկուել են պաշտօններից, մինչդեռ աշխարհականները այդ բոլոր անհաճոյութիւններից դերժ են մնացել, չնայելով դրան:

հոգեւորականները առաջին բողոքներն են եղել և պահանջողները, որ եկեղեցական—ազգային գործերը վարուեն մեր եկեղեցու նախնաւանդ կանոնների և ոգու համաձայն և կառավարչութեան մէջ որոշ կարգ ու օրէնք սահմանուի:

Եթէ հրապարակի վրա չեն երևում բողոքող հոգեւորականները, դրա պատճառը երկուս է. նախ՝ ոչ ոք չի մտել մեր հոգեւոր հաստատութիւններին—կոնսիստորիաներին, առաջնորդներին, Սինօդի և կաթողիկոսների արխիւները և այդ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւն կատարել, եթէ մէկը փորձի շատ փաստեր դուրս կրերի ասածներս հաստատող երկրորդ՝ պարբերական մամուլի մէջ բողոքող հոգեւորականները մեծ մասամբ զրել են ծածկանուամբ, ուրեմն ընթերցողի համար յօդուածազրի ով լինելը ֆնացել է անյայտ և կարծուել է գլխաւորապէս աշխարհական քան հոգեւորական:

Ամենամեծ բողոքը զէպի Բարձրագոյն հոգեւորականութիւնը եղել է այն բանի դէմ, որ հետզհետէ նկատուել է ձգտումն մեկուսացնել ժողովրդին եկեղեցական—ազգային գործերից և ամփոփել հոգեւորականութեան ձեռքում բոլոր գործերը կամ կարելի եղածին չափ չեզօքացնել ժողովրդի ներկայացուցիչների իրաւունքներն ու դերը և այդ բանը ամենամեծ չափով զգալի է եղել դպրոցական խնդրում:

Ձկամենալով մանրամասնութիւնների մէջ մտնել համառօտակի անցնելով կասենք, որ 1886 թւին, երբ մեր դպրոցները վերաբացուեցին, այն ժամանակուայ, Հոգեւոր Բարձրագոյն Իշխանութիւնը յարմարեցնելով մեր դպրոցների վարչական ձևը պետական—եկեղեցական դպրոցնրդի վարչական ձևին, իրան մեծ իրաւունքներ վերապահեց և եկեղեցական—ծխական դպրոցների ընդհանուր ղեկավարութիւնը յանձնեց առաջնորդներին և նշանակուած հոգեւորական թեմական տեսուչներին:

Տարիներ շարունակ ժողովրդի զիտակից մասը իրան համարելով իրաւատէր, ձգտում էր իր որոշ դերն ունենալ հասարակական—ազգային խնդիրներում, իսկ Հոգեւոր

խշխանութիւնը ձգտում էր իր ձեռքից բաց չթողնել այն արտօնութիւնները, որ պետական օրէնքով իրան էին վերապահուած և այս խուլ մրցութիւնը տեւց մինչև մեր ծխական դպրոցների երկրորդ փակումը—1896 թւականը:

Հասարակական այս ծանր հարուածից յետոյ մի առ ժամանակ հրապարակը գատարկ էր մրցութեան, իրաւանց բռնաբարումն տեղի չէր ունենում, ամենքն էլ համակուած էին քնդհանուր վշտով, սակայն մի քանի տարուց յետոյ 1900 թ.ին նոր խնդիր առաջ եկաւ թեմական դպրանոցների շուրջը: Այս անգամ հոգեօր գերագոյն դեկը գտնւում էր ամբողջ հայ ազգի բուն ցանկութեամբ զահ բարձրացած Խրիմեան կաթուղիկոսի ձեռքին, որն անպայման ճանաչուած և եղել իրրեւ ժողովրդական իրաւունքների պաշտպան անձն:

Ձանց անելով նրա կաթուղիկոսութեան 15 տարուայ գործունէութեան մանրամասնութիւնները և թողնելով ապագայ պատմագրի անաչառ քննադատութեան, մենք չենք կարող չարձանագրել այստեղ այն փաստը, որ ժողովրդի իրաւանց պաշտպան կաթուղիկոս Խրիմեանը աշխատեց թեմական դպրոցների աշխարհական կառավարչութեան մէջ փոփոխութիւն մտցնել, զօրեղացնելով հոգեւորական տարրը: Նա պահանջեց նախ հոգեւորական տեսուչներ ունենալ անպայման, այս բաւական չէ, նա հոգաբարձական կազմի մէջ պահանջեց ունենալ անշուշտ երկու հոգեւորական հոգաբարձու հոգեւորականներից ընտրուած, որն իր ժամանակին ահագին աղմուկ հանեց, թէ և բարեբաղդաբար շնորհիւ ի Տէր հանգուցեալ կաթուղիկոսի թոյլ բնաւորութեան երկար չտեւեցին այս կարգադրութիւնները և արդէն ժողովրդի ու հոգեւորականութեան մէջ մտած անջրպետը չմեծացաւ ու աղետաբեր չեղաւ եկեղերու համար:

Վերջին 15 տարուայ անտակտ և գործունէութեան յեղյոյսեղուկ եղանակը կարծես պիտի իսպառ անջատէր ժողովրդին եկեղեցու վարիչներից, եթէ նախ հոգեւոր վարիչները շուտով չզգային իրանց սխալը, եկեղեցու ոգուն հակառակ գործունէութիւնը և յետ չվերցնէին իրանց սխալ

կարգադրութիւնները և երկրորդ՝ եթէ չգային ընդհանուր աղետները՝ ինչպէս Տաճկահայոց կոտորածը, դպրոցներէ փակումն, եկեղեցական կալուածների զրաւումն, որոնք կարծես ժամանակին վրա հասան, որպէսզի առ ժամանակ մոռացնել տան ներքին պառաքտումն և միացնեն հոգևոր և աշխարհական մարդկանց մի ընդհանուր զաղափարի տակ, եկեղեցու շուրջը, ընդհանուր, միահամուռ գործելու համար ընդդէմ արտաքին հարուածի, որ գալիս էր գլխովին տապալելու դարաւոր և սրբանուէր հաստատութիւնը, հայի միակ յենարան եկեղեցին:

Սակայն այս միահամուռ գործակցութիւնը երկար չը տևեց, եկան 1905 թւի ազատագրական շարժման օրերը, հրատարակուեցաւ հոկտեմբերի 17-ի պատմական հրովարտակը, որով խօսքի, զրջի ազատութիւն շնորհուեցաւ հրապատակ ժողովրդին: Այս ազատութիւնը նոր ասպարէզ բացեց հայ զրադէտների ու ճառախօսների համար և որովհետև ամենքն էին ուզում ազատամիտ, առաջադէմ, դեմօկրատ երևալ, ուստի խօսում գրում էին հին կարգերի դէմ և որովհետև հայոց կեանքում միակ հին և հեղինակաւոր հաստատութիւնը Ս. Էջմիածինն էր իր հոգևոր հաստատութիւններով, ուստի ամենքի սլաքները դէպի այդ դարաւոր հաստատութիւնն ուղղուեցան, ամեն ջանք գործ գրուեցաւ տապալելու, վարկաբեկելու նրան և այն, ինչ չէին կարողացել անել արտաքին թշնամիները, փորձեցին անել ներքին բարեկամները: Ի՞նչ մեղադրանք ասեք չթափեցին ս. Էջմիածնի գլխին, ի՞նչ բաներում ասեք չմեղադրեցին հոգևոր Բարձրագոյն իշխանութեանը և այն ի՞նչ լեղուով, ի՞նչ դարձուծաներով:

Ոմանք խօսքի ազատութիւնը իրանց տեսակ հասկանալով, անդուռն բերանով հայհոյել սկսան, մոռանալով պատշաճաւորութեան սահմանը, ոմանք անտեղեակ ազգային պատմութեան, եկեղեցու ոգուն, նրա անցեալին, մակերևոյթապէս ծանօթ և բոլորական ազգերի կրօնական կեանքին, հրապարակ եկան միամիտ ու ազէտ ամբոխին համոզելու, որ Էջմիածինը չարիք է, հոգևոր հաստատու-

Թիւններն անպէտք, որոնց դէմ սրբազան պատերազմ պէտք է մղել:

Ռուսաստանի ազատագրական շարժումից մենք հայերս ամենից շատ օգտուեցանք—հրապարակի վրա դրինք մեր ներքին ձգտումները, ցանկութիւնները և տենչանքները. բայց մեր կարծիքով, աւելի լաւ կլինէր, եթէ այդ ազատութիւնից չափաւորապէս օգտուէինք և հրապարակի վրա չդնէինք այնպիսի անհեթեթութիւններ, որոնցով լի են 1905 և 1906 թուի սուների պէս բանող ու շուտ թառամող պարբերական թերթերը:

Միջանկեալ պիտի ասենք, որ մենք երբէք զրկուած չենք եղել մեր եկեղեցին ու եկեղեցականութիւնը քամահարելու իրաւունքից. վաթսուհինական թուականներից սկսած մինչև վերջը մեր բոլոր լրագրերը անարգել քննադատել և հրապարակ են հանել հոգեւորականութեան պակասութիւնները, մինչև անգամ անհատների կեցութիւնը չեն քաշուել մերկացնելուց և ցենզուրան, որ իւրաքանչիւր քաղաքացու ու հաստատութեան պատուի նախանձախնդիր էր հանդիսանում, միշտ մոտերի արանքով էր նայում այդ տեսակ հոգեւորականութեան դէմ սկսած արշաւանքների վրա:

Մինչև 1905 թուականը և դրանից յետոյ ունեցած ազատութեան տարբերութիւնն այն էր միայն, որ մինչ առաջ չէին ժխտում եկեղեցւոյ անհրաժեշտութիւնը, մինչ ցանկանում էին բարեկարգուած տեսնել հոգեւոր հաստատութիւնները, 1905 թուից յետոյ սկսում է նոր հոսանք տապալելու, քանդելու, չեղօքացնելու այդ հաստատութիւնները:

Բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան դէմ յարձակում գործողներին կարելի է բաժանել երկու բանակի. մի մասը ընդունելով, որ դեռ եկեղեցին, եկեղեցականութիւնն ու հոգեւոր իշխանութիւնը դեր ունին կատարելու, ցանկանում էին վերանորոգուած, ժողովրդական լայն մասնակցութեամբ ու ժեղացած տեսնել, իսկ միւս մասը տողորուած սօցիալական սկզբունքներով չճանաչելով ոչ եկեղեցի և ոչ ազգ, համամարդկային բարօրութեան ու տօպիական տեն-

չանքներով ոգևորուած կուռում էին եկեղեցու և եկեղեցականութեան դէմ իրրեւ միտք կաշկանդող, ժողովրդեան ստրկացնող հաստատութիւններէի դէմ: Վերջիններիս սկզբունքն էր «աշխատանքային մասսայի» կեանքի բարեւարումն առանց կրօնի և ազգի խտրութեան:

Մի կողմ թողնելով վերջին տեսակի մարդկանց և անտես անելով նրանց քարոզած սկզբունքները իրագործելի լինել չլինելու խնդիրը, որովհետեւ մեր նպատակից դուրս է քննադատել որ և է քաղաքական կուսակցութեան դաւանանքն ու գործելակերպը, միայն կանգ կառնենք այն մարդկանց հայեացքներէի ու պահանջների վրա, որոնք ըստ երեւոյթին սպասելիքներ ունին եկեղեցուց և հոգեւոր իշխանութիւնից:

Բայց նախ քան այդ մասին խօսելը, չենք կարող մի քանի խօսք ևս չասել հոգեւոր բարձր իշխանութեան բռնած ընթացքի մասին վերջին 15 տարուամբ:

Հետեւելով վերջին 15 տարուայ հոգեւոր վարչական գործերին, մենք տեսնում ենք տատանուող, անկայուն կառավարութիւն. ոչ մի ժամանակ կողմնակի ազդեցութիւնները այնքան զօրեղ չես եղել, որքան վերջին տարիներում, և որովհետեւ կողմնակի անձինք նման գաղափարներ ու գործելակերպ չունէին, ուստի և հոգեւոր իշխանութեան կարգադրութիւններն էլ լինում էին ասրբեր, իրար հակասող. դեռ մի կարգադրութիւն չգործադրուած, հրապարակ էր հանուում նոր, առաջին հակասող կարգադրութիւն. բնականաբար մեծ չիօթ և ընդհանուր տրտունջների դուռն է բանում այս օրինակ վարչական ձեւը, բայց և այնպէս ոչ մի ազդեցութիւն չէր ունենում այն անձի վրա, որ վարչական ղեկավար էր հանդիսանում այն ժամանակ. մենք արդէն թւեցինք մի քանի դէպքեր թէ ինչպէս թեմական դպրոցների շուրջը ստեղծուում էր հեղձուցիչ մթնոլորդ. բայց երբ 1905 թւին վերադարձրին մեր եկեղեցական կառուածքներն ու դպրոցները, այդ ժամանակից սկսած տեղի ունեցան մի շարք հակասական կարգադրութիւններ, նորաբաց դպրոցների վարչական և ծրագրային

խնդիրներին շուրջը, ով է մոռացել, որ Տփլիսում ծրագրի մշակող յանձնաժողով կազմուած լինելով, ս. էջմիածնում մտածում էին կէս ընտրովի կէս նշանակովի անձերից ժողով գումարել նոյն նպատակի համար, ով չի յիշում ծխական կանոնների հրատարակութիւնն ու յետ վերցնելը, դպրոցներին ծրագրի ապն ու յետ վերցնելը ժողովրդական լայն ընտրական սկզբունք սահմանելն ու չդորձադրելը ևն. ևն. և այս մէկը միւսին հակասող շատաւ լուրջ շմտածուած կարգադրութիւնները ստուարացնում էին դժգոհների թիւը դէպի էջմիածին և քանի գնում, այնքան բողոքները բարձրաձայն ու ամեն կողմից էին լսւում:

Իսկական աղատութիւն ցանկացողները պահանջում էին որոշ կարգ, որոշ օրէնք, լայն ժողովրդական սկզբունքներով, բայց ոչ անիշխանութիւն, որից տուժում էին և՛ դպրոցները, և՛ մնացած հոգեւոր հաստատութիւնները:

Վարչական անկայուն և անսկզբունք դորձողութիւններին շնորհիւ ծանրացաւ ս. էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը: ճեմարանի նիւթականք, որ անպայման կապուած էր ս. էջմիածնի տնտեսական դրութեան հետ հետզհետէ նուազեց, բաղդախնդիր մարդիկ զգտուելով ժամանակի խառն դրութիւնից աշխատեցին իւրացնել էջմիածնապատկան դրամներ, կալուածները, որ առանց այն էլ արդիւնք չէին բերում, միանգամայն զաղարեցին արդիւնաբերութիւնից, վիճակները նոյնպէս իրանց տուրքերը չէին տալիս, մի խօսքով բարոյական անանկութեան հետ դուզնթաց դրամական անասկութիւն էր առաջացել:

Չէր կարելի տեսնել այս բոլորը և լուս հանդիսատես լինել և ահա նոքա, որոնք ցանկանում էին էջմիածինն ու նրան ևնթակայ ազգային-եկեղեցական հաստատութիւնները բարեղարդուած և նիւթապէս ապահոված տեսնել, է՛ որ հայրապետական կոնդակներով, է՛ որ ինքնաբերաբար հաւաքւում, ծրագրում, խորհում էին բարեկարգել, հաստատուն հիմքերի վրա դնել եկեղեցական-ազգային դորձերը: Թէ՛ որքան գործ կատարեցին և որքան դժուար նպատակաշարմար էին, այդ մենք կտեսնենք յետոյ, այժմ մենք

կաշխատենք դատաւորել այն հարցերը, որոնց մասին խորհրդածութիւններ են տեղի ունեցել և շատերն են ժամանակ վատնել:

Ա. Պօլօժէնիէն, որ իր մի շարք յօդուածներով չի համապատասխանում մեր եկեղեցու ոգուն, կամ 1836 թւին խմբագրած լինելով արդէն հնացել է, բարեփոխել:

Բ. Բոլոր վարչական գործերում գործադրել ընտրական լայն սկզբունքը ուղիղ հաւասար գաղտնի և ընդհանուր սխտէմով:

Գ. Բոլոր վարչական անձանց պաշտօնի կոչել ժողովրդական ընտրութեամբ:

Դ. Կազմել եկեղեցական-ծխական և թեմական գալուցների համար կեանքին համապատասխանող ուսման ծրագիր մանկավարժական հիմունքներով:

Ե. Դպրոցների ղեկավարութիւնը հանել հոգեւորականութեան ձեռքից և յանձնել ժողովրդին:

Զ. Վանքական և եկեղեցական կալուածների կառավարութիւնը յանձնել մասնագէտների, իսկ վերահսկողութիւնը՝ աշխարհականներից ընտրուած մարմինների:

Է. Ռուսահայոց թեմերը կառավարել ոչ թէ միայն առաջնորդների, փոխանորդների ու գործակալների միջոցով, այլ ընտրել գործակալական, փիճակային և թեմական խորհուրդներ:

Ը. Իգական սեռին տալ արականներին հաւասար ձայնի իրաւունք:

Թ. 21 տարին լրացած բոլոր հայ անդամները առանց սահմանափակումների իրաւունք ունենան հասարակական պաշտօններում ընտրել ընտրուելու:

Ճ. Ուսումը պարտադիր դարձնել և ընդհանուր տարբի սխտէմը մտցնել:

Բացի այս, երբեմն մամուլի և խօսակցութեան առարկայ եղաւ կուսակրօն հոգեւորականութեան վերացումը և քահանաների կրկնամուսնութեան խնդիրը:

Ահա այն զխաւոր հարցերը, որոնք ժամանակ առ ժամանակ արծարծւում էին ժողովներում, մամուլի մէջ

կամ մասնակի խմբակցութիւններում և քննւում ու լուսարանւում էին զանազան տեսակէտներով:

Այս վերոգրեալ հարցերով զբաղուած էին ոչ միայն աշխարհականները, այլ և հոգեւորականները, մանաւանդ Լէւմիածնի միաբանները:

Բոլոր հարցերն էլ, ինչպէս տեսանք, կարօտ էին շուտափոյթ որոշման, մանաւանդ տնտեսական և ուսումնական հարցերը հրամայական այժմէութեան բնոյթ ունէին և յետաձգելը կամ ուշացնելը կորստաբեր կլիներ մանուկ սերնդի և Ա. Լէւմիածնի համար:

Այս պատճառով, որպէսզի բոլոր արծարծուող խնդիրները վերջնականապէս մշակուեն և այդ մշակուած որոշումները պարտաւորական դառնան ժողովրդի բոլոր խաւերի համար, 1906 թ.ի օգոստոսին որոշուեցաւ Ա. Լէւմիածնում դումարել ռուսահայոց ներկայացուցիչների ժողով, որ կոչուեցաւ Կենդրոնական ժողով:

Նշանակած ժամանակին ժողովը կայացաւ և ի ճէր հանգուցեալ կաթուղիկոսը ժողով, անձամբ բանալով ցանկութիւն յայտնեց բեղմնաւոր աշխատանք ունենալ:

Գուցէ պատմութեան ընթացքում առաջին անգամն էր հայ ժողովրդի մի մեծ հատուած, մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոն ժողովուրդ ընտրական սկզբունքով ներկայացուցիչ ուղարկում ժողովի, և գուցէ առաջին անգամն էր, որ մի այդպիսի պատկառելի ժողով ցոյց տուեց հասարակական խնդիրներում միանգամայն թեթեւակի վերաբերմունք:

Ունենալով ազգային ժողովների արտաքին բոլոր ձեւերը—պրեզիդիում, քարտուղարներ, չունեցաւ սպասելի ներքին բովանդակութիւնը:

Առաջին իսկ ժողովից նա շեղուելով իր բուն նպատակից և տարուելով այն ժամանակ դեռ վառ քաղաքական—ազատագրական հովերով, կանգնեց սխալ ուղիի վրա և այդ սխալ ուղիով սկսեց առաջ դնալ ամեն ինչ քանդելու գլխիվար կանգնեցնելու տենչով բռնուած, առանց մտածելու, որ այդ ժողովը չի կոչուած ընդհանուր պետական առեղծուածներ լուծելու, այլ խեղճ իրաւազուրկ հայ ժողո-

վերջի և նրա թուլացած ու անակացած եկեղեցու անհրաժեշտ կարիքների մասին մտածելու, դեռ ու դարման գրտնելու:

Նոյն իսկ ընտրեալ ներկայացուցիչներից ոմանք ժողովի ղեկավարող սկզբունքներից խրտնած հրաժարուեցին ժողովներին յաճախելուց:

Կենդրոնական ժողովը տեեց ընդամէնն երկու շաբաթ և բազմաթիւ ու բազմազան ձառեր արտատանելուց յետոյ փակուեց կառավարութեան հրամանով և ազգի ներկայացուցիչները առանց մի դրական դործ կատարելու հեռացան ԼՂՄԻԹԱԾՆԻԿ: Հարցերը թողնելով առկալու խճճուած ու անկարգ:

Ոմանք կարծում են թէ՛ եթէ Կենդրոնական ժողովը շարունակուէր, կարող կլինէր շատ հրատապ հարցերի լուծումն տար բաց մենք մնացել ենք այն կարծիքին, որ ոչինչ չէր կարող անել, քանի որ նա դրական հոգի վրա չէր կանգնած, այլ օգույին ամբոյններ կառուցանելով էր զբաղուած:

1906 թուականը նշանակալից է մեր պատմութեան մեջ նրանով, որ հոգեւորական և աշխարհական տարրերը այնպէս չեն ընթհարուել իրար երբ և իցէ, ինչպէս այդ թուականում: Ընթերցողները երեւի յիշում են, որ Կենդրոնական ժողով գումարելու համար հրատարակուած կոնդակից յետոյ հոգեւորականութեան մի մասը ինչ դիրք բռնեց, սոքա գէմ չլինելով Կենդրոնական ժողովի գաղափարին, նոյն իսկ անհրաժեշտ համարելով այդ պահանջում էին, որ հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներն էլ մասնակցեն, ինչպէս նախնի եկեղեցական-աղբային ժողովներ գումարելու ժամանակ էր տուիլ ունենում:

Իսկ Կենդրոնական ժողովի անաջող փախճանից յետոյ նոյն իսկ փորձեր եղան ս. ԼՂՄԻԹԱԾՆՈՒՄ մի տեսակ խնամակալութիւն հաստատել ամենայն հայոց կաթուղիկոսի վրա և ընդհանուր վարչական խնդիրներում իրանց ընտրեալ ներկայացուցիչների ձեռքով ղեկավար հանդիսանալ, սակայն այս փորձն էլ անաջող անցաւ շնորհիւ այն հանգամանքի:

որ ոմանք ոչ թէ անկեղծ գործի նուիրուած: Ընդհանուր շահն ու օգուտն աչքի առաջ ունենալով էին ձգտում: այդպիսի խնամակալութեան, այլ անձնական միտումներով: Այլ շարք անաջող ժողովներից յետոյ ո. Էջմիածնի միաբանութիւնն էլ դադարեց ժողովներ դաւանելուց և ազգայնական կեդեցական խնդիրները մնացին երեսի վրայ պատահական: Րոպէի տրամադրութեամբ որոշուող կարգադրութիւններէ ենթակայ:

Այսպէս ուրեմն ոչ աշխարհականներից բաղկացած ընտրեալ ներկայացուցիչների ժողովը ոչ ո. Էջմիածնի միաբանութիւնից բաղկացած ժողովը չկարողացան արդէն հրապարակի վրայ դրուած մի շարք լուրջ խնդիրներէ լուծում տալ: Եւ այնքան էլ հեշտ չէր խնդիր վճռելը երբ մարդիկ ժողովի են նստում, դատում, վիճում մեկնաբանում են այն հարցերը, որոնց մասին միայն լսել են բոյց ոչ մի լուրջ ուսումնասիրութիւն չի կատարուել և եղած տեղեկութիւնները ուշագրութեան չեն արժանացել:

Անշուշտ նոքա որոնք մտածում էին կենդանական ժողով հրաւիրել, պէտք է իւրաքանչիւր հրապարակի վրայ դրուած հարցերի ուսումնասիրութիւնը կատարած, գոնէ հում նիւթը բերէին ժողովի, ուր մանրազննին և բազմակողմանի տեղեկութիւններով լրացուէին: ապա թէ այդպիսի լուրջ աշխատանքից յետոյ որոշումներ կայացնէին:

Օրինակ, Էջմիածնի ամենացաւոտ կողմերից մինն է իւր կալուածների կառավարութիւնը. նա զանազան տեղերում ունի մօտ 100 հազար դեսեատին անտառ—Թօթի, Գանձասարի, Տաթևի, Չարեքի, ս. Յակովբայ, Մարցի, Հողարծնի, ս. Խաչի—որոնք այնքան եկամուտ չեն բերում, որ կարողանան ընթացիկ ծախքերն ու պետական հարկերը վճարել:

Վանքն ունի հինգ զիւղ—Վաղարշապատ, Մաստարա, Օշական, Եղուարդ, Մողնի, չհաշուելով Մարցայ կալուածում գտնուած զիւղերը, ունի բազմաթիւ այգիներ, տներ, խանութներ, վարեւահողեր զանազան տեղերում. այսքան բազմատեսակ և մեծաքանակ կալուածներ ունե-

նալով հանդերձ, միշտ նիւթական նեղ դրութեան մէջ է և կարօտ նպաստների, օգնութեան իր անհրաժեշտ պետքերը հոգալու համար:

Առաջին անգամից տարօրինակ և օտարօտի է թւում այս հակասութիւնը. մօտ երկու հարիւր հազար դեսեա-
աին անտառ, վարելահող ունենալ, այգի, տուն, խանութ
ունենալ և դարձեալ կարօտ մնալ: Բայց այսպէս կարող
են մտածել կալուածներին անծանօթ անձինք, իսկ նոքա
որոնք ի մօտոյ ծանօթ են նրանց և հանգամանօրէն զի-
տեն թէ բանն ինչումն է, ոչ թէ չեն զարմանում, ոչ թէ
օտարօտի չի թւում այդ, այլ բնական, թէև ցաւալի:

Խօթայ և Գանձասարի մօտ 40 հազար դեսեատին
անտառը ընկած է բոլոր մեծ ճանապարհներից շատ հե-
ռու: Այդ անտառները եւլախ—Շուշիի խճուղուց հեռու
են մօտ 80 վերստ, նոր Բայազէտից՝ մօտ 120 վերստ,
իսկ թէ դէպի մէկ և թէ միւս կողմը ոչ մի կանոնաւոր
ճանապարհ չկայ, հետեաբար գերան, տախտակ, ածուխ
և գործիքների համար փայտեղէն արտահանելը կապուած
է ահագին դժուարութիւնների հետ, ուստի այդ անտառ-
ներից մնում են օգտուողներ շրջակայ գիւղացիները, որոնք,
ինչպէս յայտնի է, մեծ մասամբ զոդանում են քան զը-
նում: Նոյն վիճակի մէջ են նաև Տաթևի ու Չարեքայ
անտառները:

Ասում են մեր անտառները հարուստ են պղնձի և
այլ հանքերով, բայց արգեօնք մինչև օրս նոքա, որոնք
սովոր են դատապարտել էջմիածնին անտարբերութեան
մէջ, կազմել են զիտական արշաւախմբեր, զնացել պտտել
են այդ կալուածները, ուսումնասիրել են, մշակել են շա-
հագործութեան ծրագիր, կամ երբ և իցէ մեր միլլիօնա-
տէրները մտածել են իրանց դրամազուխը զնել այդ կալ-
ուածների վրա, շահագործել յօգուտ իրանց և էջմիածնի.
գոնէ մենք ցայսօր այդպիսի անկեղծ վերաբերմունք, լուրջ
աշխատանք չենք տեսել:

Իրա փոխարէն հատորներ կկազմուեն, եթէ ի մի ժո-
ղովենք այն յարձակումները, որ պարբերաբար տեղացել

են ԼՅժմիածնի վրա: Ի հարկէ հեշտ է քննադատել, քան
դործ կատարել:

ԼՅժմիածնի դէմ յարձակողներին որին չի յայտնի,
որ ԼՅժմիածինը չունի մեծաքանակ գումարներ իր կալուած-
ների վրա ծախսելու և ոչ էլ միաբանները մասնագէտներ
են վերոյիշեալ աշխատանքները կատարելու համար: Ուրեմն
եթէ սրտացաւ են դէպի ԼՅժմիածինն ու նրա հաստատու-
թիւնները, իրանք պիտի հրապարակ դան և անեն այն
բոլորը, ինչ ձեռնհաս չէ ԼՅժմիածինը կատարելու, և կա-
րող են ցոյց տալ մի դէպք, երբ կամեցել են օգտակար
լինել ԼՅժմիածինը ընդ առաջ չի դնացել:

Գոնէ վերջին 10—15 տարում ԼՅժմիածինը իր կա-
լուածները բարեկարգելու համար փորձել է յանձնել մաս-
նագէտների, բայց արդիւնք չի տեսել, իսկ եռապատիկ ու
քառապատիկ ծախսեր է արել:

Մեր ցանկութիւնն էր ցոյց տալ, որ երբ ժողովում
են մի խնդրի մասին խօսելու, որոշումներ կատարելու,
պէտք է այդ խնդիրը բազմակողմանի ուսումնասիրած լի-
նեն. մինչ դեռ կենդրոնական ժողովին մասնակցող բոլոր
աշխարհական պատգամաւորները անծանօթ մեր վանքա-
կան կալուածներին, եկել էին այն բաժանելու հայ և
թուրք գիւղացիների վրա:

Միակ նիւթը, որի վրա ջանք էր թափուած և մշա-
կուած էր, դա դպրոցների ծրագիրն էր, որը իր թերու-
թիւններով հանդերձ կարող էր դպրոցական ասպարիզում
օգտակար դեր խաղալ, եթէ արտաքին խոչընդոտների չը-
հանդիպէր: Իսկ մնացած հարցերից և ոչ մէկը ուսումնա-
սիրուած չէր ու նրանց մասին ճառողները ոգևորութեան
սահմանից դէնը չանցան:

Անցեալ տարի Սինօզի նախաձեռնութեամբ Տփլիսում
տեղի ունեցան կալուածները բարեկարգելու մասին խոր-
հրդակցութիւններ, արձանագրուեցան շատ ցանկութիւններ
այդ խորհրդակցութիւնների մէջ էլ անպայման անհրա-
ժեշտ համարուեց բազմակողմանի ուսումնասիրութեան
ենթարկել վանքապատկան կալուածները իրաւաբանական:

կալուածատիրական, արգիւնաբերական տեսակէաներով և և ժողովը իր եզրակացութեան մէջ դուրս բերեց, որ Էջմիածինը պէտք է ունենայ իրաւաբաններ, զիւղաանտեսներ, անտառադէտներ, հանքաբաններ:

Գեղեցիկ ցանկութիւններ, սակայն յիշեալ ժողովը չի յիշատակում թէ այդ պաշտօնեաների համար անհրաժեշտ տասնեակ հազարները Էջմիածինն իր նիւթական տաղնապալից օրերին որ դումարներից պիտի ծախսէր:

Չնայելով այսպիսի դրութեան, չնայելով որ աւելի շատ խօսուում ու գրուում է տեսականապէս և համարեա դործնական ոչինչ չի արւում քայքայող հարցերը չեն կորցնում իրանց նշանակութիւնը, այլ ընդհակառակը օր աւուր դրանց լուծումն տալը անհրաժեշտ է համարւում, այդ պատճառով ամենքն անխտիր, փափակ էին զգում ունենալ եկեղեցական-ազգային ժողով, որն իբրեւ հեղինակաւոր մարմին կարողանար հետզհետէ քայքայուող հաստատաութիւնները վերականգնել, նիւթական հետզհետէ նուազող աղբիւրները փրկել իսպառ ցամաքելուց: Այսպիսի տրամադրութեան ժամանակ վախճանւում է Խրիմեան կաթուղիկոսը: Ինչ ասել կուզիս որ Հայրապետական ընտրութեան ժամանակ գումարուելիք եկեղեցական-ազգային ժողովի վրա էին շատերը դրել իրանց յոյսը, որ պիտի կարողանար մի շարք կնճառոտ հարցեր լուսաբանել և եթէ վախճանական լուծումն էլ չտար, գոնէ որոշ ծրագիր, պարզաբանուած ցանկութիւններ, մշակուած նախագծեր դնէր սպազայ կաթուղիկոսի առաջ:

Մօտենում են ընտրութեան օրերը. մենք չգիտենք ճաճկահայոց թեմերում աշխարհական պատգամաւորներ ընտրել 'ս ազգային ժողովները բացի Խզմիլլեան և Դուրեան սրբազաններին ձայն տալու յանձնարարութիւնը, ուրիշ յանձնարարութիւններ էլ արել են թէ ոչ, բայց զիտենք, որ Ռուսաստանի թեմերում թէ պատուիրակների ընտրութեանց ժամանակ, և թէ թեմական պատգամաւորների ընտրութեանց ժամանակ բացի կաթուղիկոսական թեկնածուների մասին խօսելը, արծարծուել են նաև մեր առաջ

բերած խնդիրներէց մի քանիսը, և ընտրեալ պատգամաւորների վրա պարտաւորութիւն են դրել եկեղեցականազգային ժողովում այդ հարցերի վրա յուրջ ուշադրութիւն դարձել:

Անհետաքրքիր չի լինիլ կարծում ենք, եթէ մէջ բերենք թեմերի պատուիրակային ժողովների որոշումներն:

Շուշում կայացած ժողովում արել են հետեւեալ որոշումները՝ որ բառացի մէջ ենք բերում պաշտօնական արձանագրութիւնից:

«... ժողովը որոշեց իր ընտրելի պատգամաւորի վրա «պարտականութիւն դնել Էջմիածնում հոկտեմբերի 30-ին «կայանալի համազգային ժողովում յարուցանել և պաշտպանել հետեւեալ խնդիրները:

«1) Նորընտիր Հայրապետին առաջարկելու Պօլօժեանիայի վերաքննութիւնը և բարեփոխութիւնը համաձայն «հայաստանեայց եկեղեցւոյ ոգոյն և ներկայ ժամանակի կեանքի պայմաններին, ուր ի միջի այլոց մտցնել ընդհանուր ժողովրդական տուքը յօգուտ պահպանութեան հոգեւոր հաստատութիւնների և դպրոցն ընդ վերացնելով «ներկայ կամաւոր բազմատեսակ աննշան դրամական և «նիւթական նուէրները՝ որոնց ժողովումն հանգիպում է մեծամեծ արդելքների և թիւրիմացութիւնների:

«2) Որոշել համազգային ժողովում առաջարկելու «Նորընտիր Հայրապետին ընդհանուր եկեղեցական ժողով «հրաւիրելու՝ որպէս զի այդ ժողովում վերաքննուի մեր «եկեղեցու նախնի կանոնները և բարեփոխութեան ենթարկուի ամուսնական, ծիսական և այլ կանոնները՝ որոնք «համապատասխան չեն ներկայ կեանքի պայմաններին:

«3) Որոշել համազգային ժողովում, որ հոգեւոր վարչութեանց պաշտօնեաները սինօդից սկսած մինչև հոգեւոր կառավարութեան անդամները ժողովրդական ընտրութեամբ կարգուեն որոշ ժամանակով:

«4) Որոշել, որ հայոց Հայրապետի մօտ կարգուած «լինի մի ազգընտիր աւանձին խորհուրդ հոգեւորական և «աշխարհական անձինքներից:

և «5) Որոշել, որ սինօդի տեսչութեան ներքոյ հաս-

«տատուի մի առանձին վարչութիւն հոգեւոր տեսչութեան տնտեսական և կալուածական գործերը կառավարելու»:

Միւս թեմերի յանձնարարականները ձեռքի տակ չունենք, որ բառացի մէջ բերենք, սակայն պիտի ասել, որ համարեա նոյն բովանդակութեամբ էին Տփլիսի և Երևանի պատգամաւորների ներկայացրած յանձնարարականները միայն այն տարբերութեամբ, որ մինչդեռ Շուշուայ ժողովը իր որոշումներն անում է ընդհանուր բնաւորութեամբ և ոչ ոքի չի մեղադրում որ այդ ցանկութիւնները ցայսօր չեն իրա անացել, իսկ Երևանի պատուիրակային ժողովը մի քիչ աւելի մանրամասնութիւններ է մէջ բերում եկեղեցական, կալուածական և դպրոցական խնդիրներում և դտն ւմ է այդ բոլոր չարիքի արմատը նրանում, որ աշխարհականներն իբր թէ մասնացութիւն չունեն հոգեւոր վարչական գործ ըստ ուստի աշխարհականների մասնակցութիւնն է պահանջում նորընտիր կաթուղի ոսից:

Հոկտեմբերի 26-ին պատգամաւորների մեծ մասը եկել էին ԼՂմիածին, իսկ նոյն ամսի 27-ին համարեա բոլորը ներկայ էին, ուստի և որոշուեց խորհրդակցական ժողովներ դուրսբեր «կարեւոր» հարց ըի մասին խօսելու:

Առաջին ժողովում, ուր ներկայ էին մօտ 65 հոգեւորական և աշխարհական պատգամաւորներ, անհրաժեշտ դատուեց ղեկավարող վարչութիւն ընտրել, քիչ համարուեց մի նախագահ և մի քարտուղարը, այլ ան րաժեշտ էր ունենալ նախագահական խորհուրդ (պրեզիդիում) իր քարտուղարներով և ընտրեցին երեք նախագահ և երեք քարտուղար, որովհետեւ ասում էին, շատ լուրջ ու կարեւոր խնդիրներ ունին վճռելու:

Երկրորդ ժողովին վեց հոգուց բաղկացած նախագահութունն էլ քիչ համարուեցաւ, որովհետեւ այն կարեւոր խնդիրներն ու առաջարկները որ պիտի անէին պատգամաւորները, պէտք է մշակուէին նախագահական իւր հրում և որպէս պատրաստի նիւթ առաջարկուէին ընդհանուր խորհրդակցական ժողովների քննութեան և հաւանութեան: Այս պատճառաբանութեամբ դարձեալ ընտրուեցին 5 հոգի.

ուրեմն 11 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով, որ պիտի մեզ ժողովականներուս նրկայացնէր կարեւոր հարցերի մշակուած ծրագիրս:

Տեսնում է ընթերցողը թէ ինչ կարեւոր պատրաստութիւններ էր տեսնում խորհրդակցական ժողով և մենք մոռով անցնումէինք դէպի երկու տարի աւաջ գումարուած կենդրոնական ժողովը, յիշում էինք նրա պրեզիդիումը, նրա սեկցիաները, այն մեծ ոգևորութիւնը, ինչ տիրում էր այդ ժողովներէ շոքը, այն հետաքրքրութիւնը, ինչ կար այն ժամանակ ժողովուրդի մէջ:

Յիշում ենք անցեալը և մտածում. արդեօք այս իրօք համազգային ժողովն էլ անպատրաստ պիտի լինի ազգի ցաւերը դարմանելու, թէ՞ անցեալ փորձը օրնակ ունենալով պատգամաւորները պատրաստուած եկած կը նին ժողովի:

Դժբաղտաբար, ցաւ ի սիրտ պիտի գանք ասելու, որ մեծ տպւումբով սկսուած ժողովները սպասիլի արդիւնքը չտուեցին:

Նախ՝ այն հարցն թէ այս 'կեդ' ցական ազգային ժողովը համարում է իրան իրաւատէր որոշումներ կայացնելու և նման նախնի եկեղեցական ժողովների որոշումն ընդդէմ պարտաւորական պիտի լինեն ազգի և կաթողիկոսի համար, պատասխանուեց, որ՝ սա միմիայն խորհրդակցական ժողովներ են և սրա որոշումները լոկ ցանկութիւններ պիտի արտայայտեն և վճռական նշանակութիւն չունեն:

Երկրորդ՝ ժողովներում արծարծուած խնդիրների շուրջը տեղի ունեցած վիճաւորութիւնների ժամանակ երևաց, որ մարդիկ ամենեւին պատրաստուած չէին, մանաւանդ տաճկահայ պատգամաւորները, որոնք պ. Չերազի բերանով յայտնեցին թէ իրանք եկած են կաթողիկոս ընտրելու, քայց եկեղեցու վերանորոգութեան վերաբերեալ խնդիրներում իրանք անձեռնհաս են ելն:

Երրորդ՝ ժողովները շնորհիւ ատենապետ պ. Մինաս Չերազի չափազանց մեղմ բնաւորութեան, տաղտկալի էին անցնում. ոչ մի հարց չէր դրոււմ որոշ, վիճաբանութիւնները չէին լինում զրաժ խնդրի սահմաններում և չէին հանոււմ պարզ եզրակացութիւններ:

Զորրորդ՝ 11 հոգուց բաղկացած յանձնաժողովը ամենեւին չգրադուեց, զոնէ ընդհանուր ժողովներէից չերևաց թէ գրադուել է որևէ հարցի մշակութեամբ:

Հինգերորդ՝ ոչ մի պատգամաւոր ոչ մի հարց չառաջարկեց քննութեան:

Ի վերջոյ՝ ոչ մի պատգամաւոր, մանաւանդ Տաճկաստանից եկածները, չէին ցոյց տալիս հետաքրքրութիւն մեր առօրեայ ցաւերի մասին, մինչդեռ կաթողիկոսական թեկնածուների շուրջը տեղի ունեցած վիճարանութիւնների ժամանակ զալիս էին ամբողջութեամբ և սուրբ պարտականութիւն էին համարում ելնել երկար ճառերով դրուատել երկրորդ թեկնածուին, իսկ երբ հերթը եկաւ արտաքոյ կաթողիկոսական խնդրի, ներքին բարեկարգութեանց մասին խօսելու, դահլիճը կիսով չափ դատարկ էր լինում և վիճարանութիւններին մասնակցում էին մի երկուհոգի:

Վերջին ժողովում, նոյեմբերի 1-ի երեկոյեան Պրեզիդիումի ներկայացրած եզրակացութիւնը, որ առաջարկեց շատ քիչ ներկայ եղող պատգամաւորներին վճռահատութեան, իր մէջ պարունակում էր այն կէտերը, որոնք առաջ են բերուած Շուշուայ պատուիրակային ժողովի որոշումների մէջ, աւելի սեղմ ձևով:

Եւ դրանով համազգային ժողովը իր դերը վերջացած համարելով ցրուեց:

Մենք չգիտենք, վեց հոգուց բաղկացած պրեզիդիումը և սրան կից կազմուած հինգ հոգուց բաղկացած յանձնաժողովը և այն պատգամաւորները, որոնք ստորագրեցին այդ եզրակացութեան թղթի տակ, զոհ մնացին իրանց արածից և հաւատում են թէ զործ են կատարել: Բայց գիտենք, որ այդպիսի որոշումները, ընդհանուր գծերով արտայայտուած ցանկութիւնները ոչ մի գործնական արժէք ունենալ չեն կարող, քանի որ այդ խնդիրներից իւրաքանչիւրը լուրջ ուսումնասիրութեան կարօտ է, որ տեղի չունեցաւ:

Օրինակ վերցնենք այս որոշումը. «Նորընտիր Հայրապետին առաջարկել պօլօժենիայի վերաքննութիւնը և բա-

լեփոխութիւնը համաձայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ոգոյն
և ներկայ ժամանակի կեանքի պայմաններին . . .»

Որո՞նք ենք պօլօթենիայի անհամապատասխան կէտե-
րը, որո՞նք են հակասում մեր եկեղեցու ոգոյն, ի՞նչ պիտի
հասկանալ ժամանակի կեանքի պահանջ ասելով, մի՞թէ
այդպիսի ընդհանուր բանաձևը պատճառաբանուած չպիտի
լինէր, մի՞թէ նորընտիր Կաթողիկոսին չպիտի տրուէր
փոխանակ լոկ զեղեցիկ ցանկութիւններ, պատրաստի բա-
րեփոխուած պօլօթենիէ, բազմակողմանի ուսումնասիրուած
թէ ըստ եկեղեցու ոգու և ըստ ժամանակի պահանջների,
այլ խօսքով, փոխանակ նոր զահ բարձրացող Հայրապետին
լոկ խօսքեր հրամցնելու, աւելի լաւ և գործնական չէ՞ր
լինիլ պատրաստի նիւթ տրուէր:

Կարող են մեզ առարկել, որ այդ ցանկութիւնների
մէջ շեշտուած կէտերը երկար ժամանակուայ ուսումնասի-
րութեան կարօտ են, 5—6 օրում անկաերլի էր այդպիսի
խնդիրներ մշակել, այո, բայց չպիտի մոռանանք, որ այդ
խնդիրները երեկ չեն ծնունդ առել, այլ տարիներ շարու-
նակ այդ հարցերի մասին խօսուում և առաջնորդողներ են
գրւում թերթերում, բայց մինչև օրս չը տեսանք խօսքից
գործին անցնելու սրտացաւութիւն. ամենքն են խրատներ
կարդում, բայց ոչ ոք չի կամենում տեական ծանր աշխա-
տանքի ձեռնարկել: Ծիշտ նոյնպիսի վերաբերմունք մ'նք
տեսանք համազգային խորհրդակցական ժողովի կողմից. նա
արեց ամենադիւրինը, թերթի կէս էրեսի վրա դրօշմեց իր
ցանկութիւնները ու գնաց. իսկ նորընտիր Կաթողիկոսը
պիտի հայրապետական կեանքի կիսից աւելին գործ դնի
իւրաքանչիւր կէտը յատուկ մասնախմբերի ձեռքով ուսում-
նասիրել տալու վրայ, ապա թէ կեանքի մէջ գործադրել:

Թէև Հիասթափուած ենք պատգամաւորական ժողովի
գործունէութիւնից, թէև մինչև օրս մեր եկեղեցու և նրա
հովանու տակ գտնուած հաստատութիւնների բարեփոխու-
թեան մշակուած ծրագիր չունենք, սակայն չենք յուսա-
հատում. դեռ ժամանակ կայ գոնէ աշխատանքի մի մասն
անելու, թող իւրաքանչիւր սրտացաւ և կարող անձն կամ

խմբեր ուսումնասիրեն, կազմեն մշակեն և ծրագրեն այն բոլոր հարցերը որոնք այժմէութիւն ունեն մեր հոգեւոր-վարչական կեանքում: Իւրաքանչիւր այսպիսի մի աշխատութիւն նորընտիր կաթողիկոսի համար կլինի ամենաթանկագին ընծան:

«Արարատի» յաջորդ համարներում առաջ կրերենք մեր զխոռոչութեններն ու ծրագիրը դրուած հարցերի նկատմամբ. նոյնպիսի աշխատութիւններ սիրով կհիւրընկալուեն «Արարատի» մէջ և թէ ցանկանան աշխատել:

Մասք. վարդ.

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

— Ամենապատիւ Տ. Տեղակալի հրամանով Սինոդի անդամ Բարձրապատիւ Մատթէոս վարդապետը ամսոյս 2-ին մեկնեց Երևան թեմական դպրանոցի աշակերտական յուզումները Տեսուչ Տ. Աղամալեանի դէմ խաղաղացնելու և դասերը վերսկսելու: Ամսոյս 17-ին իր վրա դրած պարտաւորութիւնը կատարելով վերադարձաւ Մայր Աթոռ:

— Թեմական քննիչ Բարձր. Բենիկ վարդապետը Երևանի Կոնսիստորիայում մի քանի զննութիւն անելուց յետոյ մեկնեց Տփլիս, այնտեղ կատարելու վերաքննութիւն:

— Ատրպատականի Նախապկայի վանքի շուրջ գըտնուող հայերը պարսկական անիշխանական դրութիւնից սարսափած դիմել էին Ամենապատիւ Տ. Տեղակալին, որպէսզի թոյլ տայ վանքի սրբութիւններն ու անօթները փոխադրել Ռուսաստան, որ չենթարկուեն աւարառութեան: Տէր Տեղակալը Սինոդի միջոցաւ պատուիրեց յիշեալ վանքի թանկագին իրերն ու մասունքները փոխադրել Ժամանակաւորապէս Մայր Աթոռ, մինչև խաղաղութիւնը կվերականգնի Պարսկաստանում: